ئەنفال
قۆناغێکە لە پراکتیککردنی جینۆساید

مارف عومەر گوڵ

بۆ دیاریکردنی سیاسەتی جینۆساید کە ڕژێمی عێراق لە دژی گەلی کورد پیادەیدەکات، دەتوانین بگەڕێینەوە بۆ سالآنێکی پێشتر و ڕووداو و سەرچاوە و بەڵگەی تاوانەکان بخوێنینەوە و خەسلەتی یاساییان دیاریبکەین، بەڵام ئەو تاوانانەی لە بەهاری «١٩٨٨»ـەوە لە چوارچێوەی زنجیرە هێرشی ئەنفالەکاندا ئەنجامدران، بە تەواویی مەبەستی ئەوە بەدەستەوەدەدەن کە بتوانین بە ڕاشکاویی بڵێین جینۆساید پراکتیککراوە. ڕەفتاری ڕژێمی عێراق تا ئەم سەردەمەش گۆڕانی بەسەردا نەهاتووە لەئاستی گەلی کورددا. ئەگەر نموونەیەک لە قۆناغەکانی پێش ئەنفالەکان باسبکەین کە مەبەستی ڕژێمی عێراق لە کوردستاندا نەهێشتنی بوونی کورد بووە، دەتوانین سیاسەتی بەعەرەبکردنی کوردستان و ڕاگواستنی کورد بەدیارترین سیاسەتی ڕژێم دابنێین.

یەکێک لە بەڵگەنامەکانی ڕژێمی عێراق لە ساڵی ١٩٨٥دا شایەتێکی دیارە کە ڕژێم چۆن هەوڵیداوە ئاژاوە لەناو خەڵکی کوردستاندا دروستبکات و ئێزیدییەکان لە کورد دادەبڕێت. ئەمەش دەقی بەڵگەنامەکەیە:

بسم الله الرحمن الرحيم
سري و شخصي
منظومه استخبارات المنطقه الشماليه
العدد/ ش٣ / ق٤ / ١٦٠٣
التاريخ: ٢١ ت١٩٨٥ ١
الى/ مديريه الاستخبارات العامه (ش٣)
الموضوع/ دراسه
كتابكم السري و الشخصي ١٨٨٨٧ في ٢٨ ايلول ٨٥ .
طيا دراسه عن الصيغ العمليه لتشكيلات المقاتلين من الطائفه اليزيديه حسب طلبكم.
يرجى التفضل بالاطلاع

المرافقات
دراسه
(ئيمزا)
ع. المقدم الركن
ع
مدير منظومه استخبارات المنطقه الشماليه
فورى ٢٠ / ٢٠
المفارز الخاصه

تعتبر المفارز الخاصه خير صيغه عمليه لتشكيلات المقاتلين من الطائفه اليزيديه على ان لايزيد ملاک المفرزة الواحدة عن «٥٠» خمسون مقاتل و هناک عدة اسباب تعطى هذه الافضليه:-

اولا: سهوله السيطرة على المفارز الخاصه وذلک لقله موجودها و وحدة توجيهها.

ثانيا: نجاح المفارز الخاصه التى شكلت فى قاطع سنجار والتى برزت فى مطاردة و ضرب المخربين فى القاطع.

ثالثا: تغطيه القاطع بالمعلومات و خاصه عن الطائفه نفسها.

رابعا: شروط قبول المقاتل فى المفارز الخاصه تمكننا من انتقاء العناصر الجيدة و القادرة على القتال و بشكل اخر تعنى النوعيه لا الكميه.

خامسا: تفتيت مراكز القوى و النفوذ بين زعماء الطائفه اليزيديه و التى تعتبر ولاء ابناءها على اساس طائفى و عنصرى.

سادسا: تغذيه الشعور القومى العربى بين ابناء تلک الطائفه.

سەرنجبدەین، خاڵی شەشەمی ئەم بەڵگەنامەیە باس لە چاندنی هەستی نەتەوایەتی عەرەبی دەکات لەناو ئیزیدییەکاندا بۆ ئەوەی وەکو عەرەب ڕەفتاریان لەگەڵدا بکرێت، لەلایەکی دیکەوە دەیانکاتەوە بەگژ کورد خۆیدا! ئەم بەڵگەنامەیە یەکێکە لە هەزاران نموونەی ڕەسمی ڕژێمی عێراق کە سیاسەتی خۆی بە کورد جێبەجێدەکات و هەر لە دژی گەلی کورد خۆی. ئەم سیستێمی جاشایەتیەش کە ڕژێم هەر لە کۆنەوە پیادەیکردوە لە دوو لاوە سیاسەتی ڕژێمی پێجێبەجێکراوە. ئەمەش تاقە نموونەیەک بوو لە سیاسەتی ڕژێم لەپێش ئەنفالەکاندا کە لەوکاتەشدا هەر بەردەوامی هەبوو، بگرە بەشێوەیەکی فراوانتر ئەو سیاسەتەی پیادەکرد.

زنجیرەی هێرشی ئەنفالەکان، پێشتر نەخشەی بۆکێشرابوو، واتە لە چوارچێوەی سیاسەتێکی دیاریکراودا بەشێوەیەکی سیستیماتیک تاوانەکان ئەنجامدەدران، ئەمەش

جینۆساید لە تاوانی دیکە جیادەکاتەوە. مەبەستی فەوتاندنێکی سەرپاگیریی هەبوو، ئیتر ئەو فەوتاندنە بە چەند جۆرێک ئەنجامدراوە:

١- بەشێوەی نەهێشتنی فیزیکی، واتە سەپاندنی مەرگ بەهەر جۆرێک بێت.

٢ - بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی و فسفۆری، جگە لەوەی دەبێتە هۆی کۆمەڵکوژی مرۆڤ، دەبێتە هۆی قڕکردنی ئاژەڵ و باڵندە و ژەهراویکردنی ئاو و هەوا و کەرەسەکانی ژیان.

٣ - وێرانکردنی ناوچەکانی کوردستان، دێهات و شارۆچکەکان، وێرانکردنی باغ و بێستان و سەرجەم سەرچاوەکانی ژیان.

٤ - ڕاگواستن: دیلکردن و دەستبەرگرتنی خەڵکەکە و پاشتر بەکۆمەڵ کوشتنیان.

٥ - وێرانکردن و ڕاگواستن دەبێتە هۆی هەڵتەکاندنی ستروکتوری ئاسایی ژیانی خەڵکی کوردستان. بنەمای ئابوری وێران دەبێت و پێوەندییە کۆمەڵایەتیەکان تێکدەچن، بەمەش شێوەی کولتووری ژیانی مرۆڤ دەشێوێت و ئەو دابونەریتەی جاران گۆڕانی بەسەردا دێت و بەرەو فەوتان دەچێت.

٦ -تالانکردنی ماڵ و سامانی خەڵکەکە.

٧ -لە ئەنجامی ئەو کارانەوە باروزروفێکی نائاسایی دروستدەبێت کە ئەنجامێکی گەلێک خراپ و دزێوی لەسەر مرۆڤ دەبێت. بەتایبەتیش دەبێتە هۆی شێواندنی باری سایکۆلۆژی خەڵک و تێکدانی بیر و هۆش.

لە هێرشی ئەنفالەکاندا مەبەست خەڵکی بێ چەکی دێهات نشین بوون. ئەگەرچی هێزەکانی بزوتنەوەی چەکداری لە ناوچەکانی هێرشەکاندا بوونیان هەبوو، بەڵام بارەگا سەرەکی و سەرکردایەتی هێزەکان جێگاکانیان دیاربوو. هێرشی ڕژێمی عێراق سەرجەم ناوچەکانی گرتەوە، بە فراوانیش دێهات و خەڵکی بێ چەک «مەدەنی - سیڤیل» بەرکەوتن. کەواتە لێرەدا مەبەستەکە تێکەڵکردنی هێزە چەکدارەکان و خەڵکی دێهاتەکانە بۆ سەرجەم فەوتاندنیان. «عەلی حەسەن مەجید» کە دەسەڵاتی لە سەرکردایەتی ڕژێمەوە پێدرابوو بۆ جێبەجێکردنی سیاستی حکومەت، لە ١٩٨٨ , ٤ , ١٥لە یەکێک لە کۆبوونەوەکانیدا دەڵێت: «هاوینی داهاتوو هیچ دێهات لێرە و لەوێ نامێنێت... لەئێستاوە ئارد و شەکر و نەوت و ئاو و کارەبا لەو گوندانە دەبڕم... ناوچەیەکی گەورە قەدەغەدەکەم، هەموو ژیانێکی تێدا قەدەغەدەکەم»‹١›. ئەم قسانەی هیچ جیاوازییەک ناهێڵێتەوە لەنێوان دێهاتنشین و هێزەکانی بزوتنەوەی کورددا . ڕێکخراوی «Middle East Watch» بڕوای وایە کە بەتەواوی دەتوانێت مەبەستی ڕژێمی «صدام حسین» وا دیاریبکات کە مەبەستێتی بەشێکی کورد بە کۆمەڵکوژی بفەوتێنێت. لە هێرشی ئەنفالەکانیشدا بەتایبەت ئەو کارانە ئەنجامدراون، چونکە خەڵکەکە کورد بوون‹١›. واتە

جیاوازیی نەتەوەیی مەبەستی فەوتاندنەکە دیاریدەکات.

پێش دەستپێکردنی هێرشەکانی ئەنفالەکان، ڕژێم ناوچەکانی دیاریکردبوو. بە بڕیاری ژمارە ٤٥٧لە ١٩٨٧,٦,٣٠دا ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش لە عێراقدا هەموو بەڕێوەبەرایەتییەکی کشتوکاڵی لە شار و ناوچەکانی کوردستاندا هەڵوەشاندەوە و هەموو کەرەسەیەکی کشتوکاڵیش قەدەغەکرا<٣>. کشتوکاڵ سەرچاوەی سەرەکی ژیانی سەرانسەری دێهاتەکانی کوردستانە، کەواتە گرنگترین سەرچاوەی ژیان قەدەغەکرا.

بەندی ٥٤ ی پرۆتۆکۆڵی یەکەمی ساڵی ١٩٧٧ پاشبەندی ڕێکەوتننامەکانی ژنێڤ ساڵی ١٩٤٩ دەڵێت، کە نابێت خەڵکانی «مەدەنی» سیڤیل برسیبکرێن و وەکو شێوەیەک لە جۆرەکانی شەڕ بەکاربهێنرێن و ئەو کارەیان لەگەڵدا بکرێت، نابێت پەلاماری سەرچاوەکانی ژیان بدرێ و نابێت کەرەسەی خواردەمەنی و ناوچە کشتوکاڵی بەرهەمدارەکان وێرانبکرێن<٤>.

هەروەکو خۆئامادەکردن بۆ هێرشەکانی ئەنفالەکان، ڕژێم سەرجەم قوتابخانە و نەخۆشخانەکانی دێهاتەکانی داخست و لە خزمەت و پێویستی بێبەشیکردن. لە کۆمەڵێک نوسراوی نهێنی و ڕەسمیدا بڕیاری قەدەغەکردن و ڕاگواستنی خەڵکەکە جێگیرکرابوو.

هەندێک لەو بڕیارانە:

١- بڕیاری نهێنی حیزبی بەعس - لقی زاخۆ - ژمارە س/ش/ ٣٦٥٠ لە١٩٨٧,٦,١٤دا بۆ هەموو ڕێکخراوە حیزبییەکان، پشت بە نوسراوی «مكتب تنظيم الشمال ٢٨/٢٦٥٠ لە ١٩٨٧,٦,٣دا دەبەستێت»<٥>.

٢-نوسراوی (فەیلەقی یەک/س ف/ ١٧٢٥) لە ١٩٨٧,٦,٢١دا کە پشت بە نامەی «قيادة مكتب تنظيم الشمال» س ف/ ٤٠٠٨ لە ١٩٨٧,٦,٢٠دا دەبەستێت<٦>.

٣- نوسراوی «قيادة مكتب تنظيم الشمال ٢٨/٤٠٠٨ لە ١٩٨٧,٦,٢٠دا بۆ سەرکردایەتی فەیلەقی یەک، دوو و پێنج. بە ئیمزای «عەلی حەسەن مەجید»ەوە لێپرسراوی سەرکردایەتی ڕێکخستنی باکوور. بە مۆری «مجلس قيادة الثورة»ەوە - کۆمیتەی کاروباری باکوور. وێنەی بۆ هەموو پارێزگەکان نێردراوە<٧>.

لە عێراقدا، بڕیارەکانی «ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش» حوکمی یاسایان هەیە. «عەلی حەسەن مەجید» وەکو نوێنەری سەرکردایەتی، دەسەڵاتی تەواوی هەبوو بۆ جێبەجێکردنی سیاسەتی حکومەتی عێراق. بە بڕیاری ژمارە ٢٨/٣٦٥٠ لە ١٩٨٧,٦,٣دا لە سەرکردایەتی ڕێکخستنی باکوور «قيادة تنظيم الشمال» ڕژیم بە تەواویی نەخشەی پلانی داهاتوو دەکێشێت و ڕێگە بۆ هێرشەکانی ئەنفال خۆشدەکات.

کورتکراوەی ناوەڕۆکی ئەو بڕیارە بەمجۆرەیە:

١- بە تەواویی بوونی خواردەمەنی، مرۆڤ، کەرەسە و پێویستی قەدەغەن لەو ناوچانەی کە بە«زۆنی ئاسایش» بەربەندکراون.

٢- ڕێگەی کەس نادرێت لە گوندە قەدەغەکراوەکانی قۆناغی یەکەم و دووەمدا بێت تاکو ٢١,٦,١٩٨٧

٣- کۆکردنەوەی بەروبووم پێویستە تا ١٥,٧,١٩٨٧ تەواوبێت. کشتوکاڵ و کاری هاوینە و زستانە قەدەغەدەکرێت.

٤- لە ناوچە دیاریکراوەکاندا مەڕوماڵداریی قەدەغەدەکرێت.

٥- هەر مرۆڤ و هەر ئاژەڵێکیش لەو ناوچانە کە هەن، هێزە چەکدارەکان پێویستە بیانکوژن.

٦- ئەوانەی ئەم بڕیارە دەیانگرێتەوە پێویستە ئاگاداربکرێن و بۆ ئۆردوگا ڕاگوێزرێن. ئەوانە بەرپرسیارێتی ملکەچنەکردن بۆ ئەم بڕیارە دەکەوێتە ئەستۆیان‹٨›.

ئەو بڕیارەی پێشوو ئەوەی دیاریکردبوو، تاکو ٢١,٦,١٩٨٧ ڕێگەی کەس نەدرێت لە ناوچە قەدەغەکراوەکاندا بمێنێتەوە. بەڵام بڕیارێکی دواتر ژمارە ٢٨/٤٠٠٨ لە ٢٠,٦,١٩٨٧ دا دەرچووە، بەیەکجاریی پێ لەسەر ئەوە دادەگرێت کە ئیتر سیاسەتی کوشتن و وێرانکردن لە ٢٢,٦,١٩٨٧ ـەوە لە دێهاتە قەدەغەکراوەکاندا پیادەدەکرێت. ئەم بڕیارەش بە ئیمزای عەلی حەسەن مەجید، بەناوی «مجلس قيادة الثورة ـ قيادة مكتب تنظيم الشمال»ەوە دەرچووە و ئاراستەی سەرکردایەتی فەیلەقی یەک، دوو و پێنجی سوپای عێراق کراوە کە لە ناوچەکانی کوردستاندا لە حاڵەتی شەڕدا بوون.

کورتکراوەی ئەو بڕیارەش بەمجۆرەیە:

لەبەرئەوەی بە ڕەسمی ڕاگەیاندراوە کە دوا کاتی کۆکردنەوەی دێهاتەکان لە ٢١,٦,١٩٨٧ دا تێدەپەڕێت. ئیتر لە ڕۆژی ٢٢,٦,١٩٨٧ ـەوە ئەم کارانە ئەنجامدەدرێن:

١- ئەو دێهاتانەی هێشتا کەسانی «ئاژاوەچی»یان تێدایە، وەکو دێهاتی قەدەغەکراو دادەنرێن.

٢- ئەو دێهاتانە وەکو ناوچەی شەڕ دادەنرێن و بەتەواویی بوونی مرۆڤ و ئاژەڵیشیان تێدا قەدەغەیە. سوپاش بۆی هەیە هەرکاتێک بێت بەئازادیی تەقە و دەستڕێژیان تێدابکات.

٣- هاتوچۆ بەتەواویی بۆ ئەو دێهاتانە قەدەغەیە، هەروەها هەموو جۆرە کشتوکاڵ و ئاژاڵداری و پیشەسازییەک لەو دێهاتانەدا قەدەغەن و لەژێر کۆنترۆڵدا دەبن.

٤- سوپا پێویستە هەرکاتێک بێت بۆردوومان بکات، تۆپ، هەلیکۆپتەر و فڕۆکە بەکاربێنێت، تاکو زۆرترین ژمارەی ئەو کەسانە بفەوتێنێت کە لە ناوچە قەدەغەکراوەکاندان.

٥- هەرکەسێک لە گوندەکاندا بێت، پێویستە بگیرێت و لەلایەن دەزگای ئاسایشەوە لێی بپرسرێتەوە، هەرکەسێک لەوانە تەمەنی لە ١٥ تا ٧٠ ساڵ بێت لەدوای ئەوەی زانیاری پێویستیان لێوەردەگیرێت، دەبێ ئیعدامبکرێن.
٦- هەرکەسێک خۆی تەسلیمبکاتەوە، پێویستە لەماوەی سێ ڕۆژدا لێپرسینەوەی لەگەڵدا بکرێت. بۆ درێژکردنەوەی ماوەی لێپرسینەوەکەی لەکاتی پێویستدا ئەگەر لە ١٠ ڕۆژ تێپەری، دەبێ بە تەلەفون یا تەلگرام بۆ درێکردنەوەی ماوەی لێپرسینەوە پەیوەندی بە هاوڕێ تاهیر عانی - یەوە بکرێت.
٧- موستەشارەکان و هێزی فەوجەکانی بەرگری میللی جگە لە چەکی قورس، دەست بەسەر هەر جێگەیەکدا بگرن بۆ خۆیان دەبێت(٩).
کەواتە بەڵگەنامەی یەکەمی ڕژێم بڕیاری قەدەغەکردنی دێهاتەکان و کۆکردنەوە و ڕاگواستنی خەڵکەکەیدا، بەلام بەڵگەنامەی دووەم لە ١٩٨٧.٦.٢٢ ـەوە بڕیاری وێرانکردن و تالانکردن و کوشتنی هەموو زیندەوەرێکیدا لەو ناوچانەی وەکو «زۆنی ئاسایش» بە ناوچەی شەڕ دادەنرێن. بەلام دیارە لەو هێرش و پەلامارادنەدا ئەو گوندانەی کە ماونەتەوە و نەڕوخێندراون، ئەوانیش دەبێ حیسابێکیان بۆ بکرێت. بۆیە لەو حاڵەتەدا دەبێ بڕیاری تایبەتی عەلی حەسەن مەجید دەربچێت.

دەزگای ئاسایشی ڕژێمی عێراق لە پارێزگای تەئمیم «کەرکوک» لە نامەی ڕۆژی ١٩٨٧.٩.١٧دا، ژمارە ٥٨٦٦ داوا لە ڕێکخراوی ئیستخباراتی ناوچەی ڕۆژهەلات دەکات کە دەربارەی ئەو گوندانەی هێشتاکە وێرانەکراون، چونکە ناوچەکانیان بە مەترسیدار نازانن لەسەر ئاسایشی حکومەتی عێراق. دەزگای ئیستخباراتیش بە نوسراوی ژمارە/ کەرتی ٣ / بەشی ٣ / ٢١٢٧ لە ١٩٨٧.٩.٢٨ دا بەشێوەیەکی نهێنی و تایبەت وەلامیداوەتەوە و ئاڕاستەی هەموو ناوەند و لیژنە ناوچەییەکانی کردووە، کە ئەو گوندانەی مەترسی لەسەر ئاسایش دروستناکەن، پێویستە تەنیا هەر بە بڕیاری عەلی حەسەن مەجید بەرپسیاری بەڕێوەبەرایەتی ڕێکخراوی باکوور، ئەو گوندانە وێرانبکرێن. لە هەمان نوسراودا ئەوە ڕوونکراوەتەوە کە ئەو گوندانەی تەقەیان لێوەدەکرێت یان «ئاژاوەچیان»ی تێدایە، ئەوە ئەو بڕیارەیان ناوێت(١٠). وەکو پێشتر ڕوونمانکردەوە کە بڕیاری قەدەغەکردنی هاتوچۆ و وێرانکردنی گوندەکان لە سەرکردایەتی ڕژێمەوە - نوێنەرایەتی باکوور - دەرچووە و سوپا جێبەجێیکردوە.

سەرنجبدەن، ئەو بڕیار و بەڵگەنامانەی ڕژێم نۆ مانگ پێش هێرشی ئەنفالەکان جێگیرکراون، کەواتە پێشتر خۆئامادەکردن و پلاندانانێکی تەواو هەبووە بۆ زنجیرە

هێرشێکی فراوان بۆسەر دێهاتەکانی کوردستان.
- بڕیاری قەدەغەکردنی کشتوکاڵ و ئاژەڵداری.
- بڕیاری کۆکردنەوە و ڕاگواستنی دێهاتنشینەکان.
- بڕیاری بۆردوومانکردن بە بەکارهێنانی تۆپ و فڕۆکە و کۆپتەریش.
- بڕیاری تاڵانکردنی ماڵ و سامانی خەڵکەکە، وەکو لەوەی جاشەکان یا سوپا دەتوانن هەموو شتێک بۆ خۆیان بەرن.
- بڕیاری قەدەغەکردنی ژیانی مرۆڤ و تەنانەت ئاژەڵیش.

سەرجەم ئەم بڕیارانە بەشێوەیەکی پراکتیک لەپێش ئەنفالەکانەوە دەستکراوە بەجێبەجێکردنیان، بەڵام لە بەهاری ساڵی «١٩٨٨»ەوە کە هێرشەکانی ئەنفالەکان دەستیپێکرد ئیتر هێرش و کوشتن و پەلاماردانی دێهاتنشینەکان چووە قۆناغێکەوە، سەرجەم کوردستانی گرتەوە، هەندێ ناوچەی کەم نەبێت، کە بەرژەوەندی ڕژێم وا پێویستیدەکرد وەکو خۆیان بیانهێڵێتەوە.

دیوانی سەرۆکایەتی کۆماری عێراق - بەڕێوەبەرایەتی گشتی ئیستخباراتی سەربازی نوسراوێکی تایبەت و نهێنی ناردووە بۆ:
- بەڕێوەبەرایەتی ئاسایشی سلێمانی، چەمچەماڵ، سەیدسادق و دەربەندیخان.
- ژمارە / کەرتی ٣ / بەشی ٣ / ٤٢٢ ڕۆژی ١٨,٣,١٩٨٨ .

لەم نوسراوەدا بەڕێوەبەرایەتی ئیستخبارات داوا لە دەزگاکانی ئاسایش دەکات کە ئەو خێزانانەی پەنایان بۆ هێناون، پێویستە لە ئۆردوگای تایبەتیدا و لەژێر چاودێریی ئەفسەرانی موخابەراتدا کۆنترۆڵبکرێن(١١).

لەم نوسراوەدا مەبەست لەو خێزانانە، ئەوانەیە کە لەکاتی هێرش و پەلاماردانی دێهاتەکاندا هیچ پەنا و جێگەیەکیان نەماوە، سوپاش بە هەموو ناوچەکاندا بڵاوبووەوە، ناچاربوون بۆ پاراستنی گیانی خۆیان ڕوو لە سوپا بکەن، چونکە هیچ بواری دەربازبوونیان نەبووە، دیارە سوپای عێراقیش بەگوێرەی ئەو نوسراوە لە گەڵیاندا جوڵاوەتەوە، وەکو دەریشکەوت بە هەزاران خێزان کە زۆربەیان خەڵکی پیر و ئافرەت و منداڵ بوون، دەگیرێن و ڕەوانەی ئۆردوگای سەربازییان دەکرێن و ئەوەبوو پاشتر خەڵکێکی زۆریان سەرنگونکران.

دەربارەی ئەو ڕاگواستن و کۆکردنەوە و کۆنترۆڵکردنە، نموونەی چەند کەسێکی بەشداری ئەو هێرشانە کە خۆیان دیلکرابوون، یان پەنایان بۆ سوپا بردبوو، باسدەکەین.

حاجی ساڵەح، پیرەمێردێکی حەفتاساڵەی گوندی «هەزارکانی» نزیکی سەنگاو. لەبارەی هێرشی ئەنفالەکانەوە دەڵێت:

«لە ئۆردوگــایەکی گــەورەی بەخــۆڵ دەورەگــیـراودا کــەڵەکــەکــراین و لەشکر و جــاش ئابلۆوقەیاندایـن. چوارشەو بە گەمارۆدراوی لەوێ ماینەوە، پاشان زیل و ئیڤایان هێنا و بەرەو چەمچەماڵ بەڕێیانکردنین»<١٢>.

پاشــتـر کــە دەیانگەیەننە زیندانـی «نوگـرەسـەلمان»، ئەو خــەڵکە لە حــاڵەتێکی زۆر خــراپ و برسێتیدا دەهێڵنەوە، ڕۆژانە چەندین کەس لە برسا دەمـردن. حـاجی ساڵەح دەگێڕێتەوە و دەڵێت:

«ئێـمـە مـردووەکـانمـان لە چاڵی قــوولدا دەناشت، ئەو هـێـز و توانایەمـان نەمـابـوو گـۆڕی تەواویان بۆ هەڵبکەنین، بە لمیش دامـاندەپۆشین، بۆیە دوابەدوای ئێمـە حـەوت ـ هەشت سـەگی ڕەشی زلی قـەڵەو لەدەوروبەری قەڵاکەدا هەبوون، پەلامـاری گۆڕەکانیـان دەدا و بە چنکەکرێ خۆڵی سەر مردووەکەیان لادەدا و دەیانخوارد»<١٣>.

یەکـێکی تری ئەنفـالکراو، حــاجی عـەلی حـەسـەن کـاکـەمـەند، خــەڵکی گــوندی «ڕەبات» لەدایکبووی ساڵی «١٩٣٠»ـە شەش مانگ لە زیندانی ڕژێمدا بووە، دەگێڕێتەوە و دەڵێت:

«سوپای عێراق و تێکڕا گەلەجاش لە ١٩٨٨,٣,٢٨ هێرشێکی بەربڵاویان کردە سەر ناوچە ئازادکراوەکانی گەرمیـان... لەم هێرشـەدا هێزەکانی ئاسـمـان و زەمـینـی زۆر بە چڕی بەپێی نەخشـە و پلانێکی ورد هاتنە سـەر نـاوچەکە لە «قـادرکەرەم» و «چەمـچـەمـاڵ» و «کـەلار»ـەوە گـەمــارۆی گــەرمــیــانـیــانـدا. پێش چەند ڕۆژێکیش لە بازیان و سلێـمـانـی و شــارەزوور و دەربەندیخانەوە هێرشیانکردبووە سەر قەرەداغ. گوندی «سیوسینان»یان کیمیاباران کردبوو. گازی ژەهراوی ژمـارەی بێشـومـاری ئەم ئاواییەی شـەهیدکردبوو. گـوندەکەی ئێـمـەش واتا «ڕەبات» بە شـێـوەیەکی دڕندانە لێـدرا. لەکـاتێکدا من لەســەر قــەڵای گوندەکە بووم حــەوت فڕۆکەی جـەنگی و چوار کۆپتـەرم بینی زۆر دڕندانە بۆردومـانیـان دەکرد. بەرامـبەر ئەو خـەڵکە بێتاوانە ناپاڵم و فوسفۆریان بەکاردەهێنا. بەمەشەوە نەوەستان چەکی کیمیاویان بەکارهێنا. زیاتر «کــانی باجگە» و شــاخی ئاژداخی دەگـرتـەوە. لەبەرئەوەی ڕەبات لە جـێگایەکی بەرزی لاپاڵی سـەگرمەدایە، دەڕوانێ بەسـەر ناوچەکەدا بەئاسـانی چاوملێبوو چۆن بڵێسـەی ئاگر و دووکەڵی لە «گـەڕەچیا، هەزارکانی، دەرەوار، داربەڕوو، بانیمۆرد، ژاڵە، زینـانە، تیمار، کـچان، داربەڕوو، کێلەبەرزە، قەڵاگە، کارێزە، هەڵساند».

حـاجی عەلی حسـەن کاکەمـەند، لەدوای ئەوەی کـە هێرشی زەمـینی دەسـتـپێدەکات، لەگەڵ خــەڵکی گوندەکەیاندا ئاوارەدەبن تا سـەرەنجام لە ١٩٨٨,٤,٤ دا سـوپا ئابلووقـەیان دەدات. حاجی عەلی دەگێڕێتەوە و دەڵێت:

«دوژمن زۆر بێـبـەزەییـانە و بێگوێدانە گریان و هـاواری ژن و منداڵ، هـەمـوومـانی ڕەوانەی

«قۆرەتوو»ی نزیک خانەقین کرد. شەپۆلێکی زۆری تریشیان لەو دەوروبەرە هێنابووە ئەوێ. ئەو شەپۆڵەی ئێمەی تێدا بووین دەگەیشتە «٥٠» پەنجا هەزار کەس. دوو شەو بێ نان و ئاو ماینەوە. ئینجا لە ١٩٨٨,٤,٦ دا ئێمەیان گواستەوە بۆ «تۆپزاوا»ی کەرکووک. لەوێ بەمجۆرە لە یەکتر جیاکراینەوە:

یەکەم: تەمەنی دوازدە ساڵ تا چل وپێنج ساڵ.

دووەم: تەمەنی پەنجا ساڵ و سەرووتر.

سێیەم: کچ.

چوارەم: ژن و منداڵ.

لەم جیاکردنەوەیەدا دایک و جگەرگۆشەکانیان لەیەکتردادەبڕی. زۆر لە دایکان هاواری گریان و قیژەقیژیان دەگەیشتە کەشکەلانی فەلەک لەتاو کۆرپە ساواکانیان. یەکەم هەنگاو بێ سەروشوێنکردنی مێردمناڵ و گەنجەکان بوو. واتا ئەو بەشەی تەمەنی لە دوازدە ساڵ تا چل و پێنج ساڵ دەبوو. بەچاوی خۆم بینیم دوو دوو بە دەست و چاو بەستراوی سواری پاس و ئۆتۆمبیلی سەرگیراو کران. پاسەکان پەنجەرەکانیان بۆیەکرابوون و ناوەوەیان دیارنەبوون. لەدوای ئەوان نۆرەی ئێمە هات. ژمارەیەکی زۆر پاس و ئۆتۆمبیلی سەربازییان ئامادەکردبوو، چاویان بەستینەوە و هەندێکیان بەرەو «دوز» ڕەوانەکرد. ژمارەیەکی تریشمان کە من لەگەڵیاندا بووم براینە «نوگرەسەلمان»... لەوێ ژمارەمان «٦٠٠٠» شەش هەزار کەس دەبوو، بەسەر چەند ژوورێکدا دابەشیانکردین. خواردنی ڕۆژانەمان سەموونێک بوو. ڕۆژی یەک تەنەکە ئاو بۆ سەرجەمی زیندانییەکان. برسێتی و تینوێتی و نەخۆشی ئەو ژمارەیەی کەمکردەوە. لەدوای چەند مانگێک ژمارەمان بوو بە «٣٠٠٠» سێ هەزار. گەرما و نەخۆشی و برسێتی و تینوێتی لەناوی‌بردین. سەرباری مردن ئەشکەنجە بەردەوامبوو».

حاجی حەسەن پاش شەش مانگ لەدوای ئەوەی «١٤» کەسی خێزانەکەیان فەوتان، ئەم لەگەڵ کۆمەڵێک پیرەمێردی تردا ئازادکران ‹١٤›.

ئەم کارانە کە ڕۆژانە ژمارەی خەڵکەکە کەمدەکاتەوە. ڕەفتاری تورکەکان وەبیردێنێتەوە لەدژی کورد و ئەرمەنییەکان. کاتێک ئەرمەنییەکانیان ڕادەگوێزا، لە سەرما و لە برساندا زۆریان دەمردن و پاشتر سەگ بەردەبووە تەرمەکانیان‹١٥›.

ڕژێمی عێراق جیاوازی نەدەکرد لەنێوان چەکداری بزوتنەوەی کورد و خەڵکی سیڤیل «مەدەنی» و بێچەکدا، هەربۆیەش ئەو کارانەی لەدژی دێهاتنشینەکان ئەنجامدەدا. تورکەکانیش بە هەمان شێوە ڕەفتاریان لەگەڵ ئەرمەنەکاندا دەکرد، کە پێیانوابوو ئەو ئەرمەنییانەی ئیمڕۆ بێبەرین، سبەینێ تاوانبارن‹١٦›.

ڕژێمی عێراق چەند قۆناغێکی دانابوو بۆ فەوتاندنی خەڵکەکە:

- دیاریکردنی بە پلانی ناوچەکە و دەستپێکردنی قۆناغ قۆناغی هێرشەکان.
- هێرشکردن و کۆنترۆڵکردنی خەڵکەکە.
- کۆکردنەوە و ڕاگواستنی خەڵکەکە.
- دیلکردنیان لە زیندان و بیابانەکانی خوارووی عێراقدا.
- برسیکردن و سووکایەتیکردن بە خەڵکەکە.
- سەرنگونکردنی سەرجەم ئەوانەی کە نەگەیشتبوونە تەمەنی پیری. واتە کوشتنی ئەوانەی کە توانای دروستکردنی وەچەیان هەبوو.
- وێرانکردنی دێهاتە چۆڵکراوەکان.
- تاڵانکردنی مەڕوماڵات و سەروەت و سامانی خەڵکەکە.
- بەکارهێنانی هەموو جۆرە چەکێک، بەتایبەتیش چەکی کیمیاوی.
- پاش ماوەیەک ئازاردان و دوورخستنەوە، ئازادکردنی ئەو بەشەی خەڵکانی پیر و پەک کەوتە کە مابوونەوە.

تورکەکان، جەردە و پیاوکوژەکانی ناو زیندانەکانیان دەهێنا، کە زۆرجار کوردیشیان تێدابوون، بەرەڵایاندەکردن و بەرگی کوردیان لەبەردەکردن و لە کوشتاری ئەرمەنەکاندا بەکاریاندەهێنان. لە هەندێک ناوچە سەربازەکانیش بە جلوبەرگی کوردییەوە دەکەوتنە کوشتار و پەلاماردانی ئەرمەنەکاندا‹١٧›.

دیارە تورکەکان بە مەبەستی: ١- بەکارهێنانی کورد لە دژی ئەرمەن. ٢- ئاژاوەنانەوە لەنێوان کورد و ئەرمەندا. ٣- کەمکردنەوەی ژمارەی کورد. ئەم سیاسەتەیان ئەنجامداوە. بەڵام ڕژێمی عێراق سیاسەتی بەکارهێنانی جاشەکوردەکانی زۆر بە زەقی بەکارهێنابوو بۆ ئەنجامدانی سەرجەم هێرشەکانی ئەنفال، کە لە زۆربەی هێرشەکاندا، جاشەکان لەپێش سوپای عێراقەوە هێرشیاندەکرد. دەبینین بە بڕیاری ڕەسمی ڕژێم ئەو چەکدارانە ئازادبوون لە تاڵانکردندا، کە ئەمەش خەڵکانی نەفسنزم و جەردە و بێڕەوشت بە ئەندازەیەکی زۆر ئەنجامیاندا.

لەم خستنەڕووەی هێرشەکانی ئەنفال و هەندێ بەڵگەنامەی ڕژێم و قسەی ئەنفالکراوەکانەوە، بۆمان ڕوونبووەوە جۆری سیاسەت و پلانی ڕژێم عێراق خەڵکی سیڤیل «مەدەنی» بێچەکی ناوچەکانی کوردستانی بەتەواوی گرتبووەوە. لەگەڵ وێرانکردنی دێهاتەکانی کوردستاندا، ئەمە جگە لەوەی لە هێرشەکاندا گوێنەدرابووە منداڵ و پیر و ئافرەتیش.

با بزانین ئەو هێرشانە چ ئەنجامێکیان خستەڕوو:

وێرانکردنی دێهاتەکان

١– دێهاتەکانی کوردستان لە کۆنەوە جێگەی حوجرە و خوێندنی دانیشتوانی ناوچەکان بوون. لەبەرئەوە بە ئەندازەیەکی دیار و لەبەر چاو دەستنووس و کتێب و و بەڵگەنامەی کۆن ماونەتەوە و لە ماڵان و لە حوجرە و دیوەخانەکاندا هەڵگیراون.
٢– ژیانی دێهاتنشین ئەدەبیاتی زارەکی و فۆلکلۆری پێگەیاندووە، وەک: گۆرانی، بەیت، لاوک، حەیران، چیرۆک، داستانی میللی، مەتەڵ، پەند، قسەی نەستەق و نوکتە.
٣– ژیانی دێهاتنشینەکان، جۆرە پەیوەندییەکی کۆمەلایەتی پێکهێناوە کە دابونەرێت و کولتورێکی نیشتمانی لێپەیدابووە، وەکو ڕەوشتێکی جوان و مرۆییانەی کوردەواری تایبەتمەندی نەتەوەیی و کۆمەلایەتی کۆمەڵگەکەی پێوەدیاربووە.
٤– پێویستی ژیانی دێهاتنشینەکان جۆرێک لە کولتووری ماتریالی هێنابووەبەرهەم کە گەڕیدە و پسپۆر و شارەزایانی وولاتی دونیا گەلێک کتێب و بابەتی بەنرخیان لەسەر نووسیون و شایەتی ئەوە دەدەن کە زەوق و سەلیقەی کوردەواری ڕەسەن و هونەرییانەی ئەو کولتوورە لەم کارانەدا دەردەکەوێت: دروستکردنی قەلا، خانووبەرە و دیوەخانان، گۆزە، دیزە، جل وبەرگی کوردی، پێلاوی کوردی وەکو: کەوش، کلاشی پەڕۆ و کلاشی چەرم، تەون و تەونکاری... هتد.
٥– ئاژەڵداری و مەڕوماڵات بەخێوکردن و کشتوکاڵی دێهاتەکان، زمان و ئەدەبێکی میللی تایبەتی بەو کارانە پێکهێنابوو.
جا بە وێرانکردنی دێهاتەکان، سەرجەم ئەو کولتوورە دەفەوتێت و نرخ و بەهای جارانی نامێنێت. بۆیە وێرانکردنی دێهاتەکان ئەگەرچی شێواندن و تێکدانی ژینگەیە، شێواندن و فەوتاندنی کولتورێکی میللی ـ نەتەوەیی خەڵکی کوردستانیشە.

وێرانکردنی سەرچاوەی ئابووری دێهاتەکان

ئەنفالەکان، هەر تاوان نەبوون لەدژی خەڵکی کوردستان، بەڵکو تاوانیش بوو لەدژی سروشت. کوردستان ئەو پێشکەوتنە پیشەسازی و تەکنەلۆژییەی تێدانەبوو کە ببێتە هۆی فەوتاندنی ئاووهەوا و خاکەکەی، ژینگەیەکی خاوێن و ئاسایی هەبوو<١٨>. بەلام ئەو وێرانکردنە سەراپاگیرییە و بەکارهێنانی چەک و کەرەسەی جەنگی بەتایبەتیش چەکی

کیمیاوی، وەکو تاوانێکی ترسناک جگە لە مرۆڤ، لەدژی ژینگە، ئاژەڵ و باڵندە و ڕووەک و دار و درەختیش دەگرێتەوە. کە ئەم تاوانە بۆخۆی وێرانکردنی زەمینەی ئابووری و کۆمەڵایەتیەکەی خەڵکی کوردستانە. کەواتە تاوان لەدژی ژینگە جگە لە ئەنجامی سیاسی کە ڕژێم مەبەستیبوو، تاوانە دەرهەق بە مرۆڤ و سەرجەم دەوروبەرەکەی. ڕژێم دڕندانەترین میتۆدی بەکارهێنا لەدژی خەڵکی کوردستان، کە ژیانی نەهێشت لە زۆربەی ناوچەکانی ئەو بەشەی کوردستان کە لە سنووری قەڵەمڕەوی حکومەتی عێراقدایە. هەندێ لەو تاوانانەی سەرچاوەکانی ژیانیان شێواند و ژینگەی کوردستانیان وێرانکرد، ئەمانەن:

١ـ وێرانکردنی گوندەکان و شارۆچکەکان.

٢ـ وێرانکردنی دارستان و کێڵگە و باغ و بێستان.

٣ـ وێرانکردنی فابریقە و پیشە سەرەتاییەکانی دێهاتەکان.

٤– چاندنی ملیۆن مین، بەبێ نەخشە و بەشێوەیەکی کوێرانە، کە هەڵگرتنەوە و دۆزینەوەیان زۆر زەحمەتە، تەقینەوەی گەلێک لەو مینانە کارەساتی مرۆیی خراپیان لێکەوتۆتەوە، وەکو قاچبڕین، دەستبڕین، شێواندنی لەشی مرۆڤ و لە زۆر حاڵەتیشدا مردن.

کێشەی پاراستن و بەکارهێنانی زانستییانەی سروشتی ژینگە، دووەم کێشەیە لەدوای مەترسی جەنگی ئەتۆمییەوە لە یاسای نێودەوڵەتاندا، چونکە هەردووکیان پەیوەندییان بە بوونی مرۆڤایەتییەوە هەیە(١٩).

لەبەر گرنگی کێشەی ژینگە و پەیوەندی بە مرۆڤایەتییەوە، چونکە پاراستنی ژینگە پاراستی مرۆڤایەتییە. کۆمەڵێک کار و ڕێکەوتننامە و پەیماننامە و بەڵگەنامە لە یاسای نێودەوڵەتاندا گرنگییەکی زۆریان لە پێکهێنانی «یاسای نێودەوڵەتی پاراستنی ژینگە»دا پەیداکرد. هەندێ لەو پەیماننامە و بەڵگەنامانە دەتوانرێت پشتیان پێببەسترێت بۆ کێشەی وێرانکردن و لەوتاندنی ژینگە لە کوردستاندا:

١ ـ بەیاننامەی یۆنسکۆ، ساڵی ٩١٧٢ دەربارەی پاراستنی کەلەپووری سروشتی و کولتووری جیهانی.

٢ ـ بەیاننامەی «UN» ساڵی ١٩٧٢ ـ کۆنفرانسی ستۆکهۆلم ـ دەربارەی پاراستنی ژینگە.

٣ ـ پەیماننامەی ساڵی١٩٧٧ دەربارەی قەدەغەکردنی کەرەسەی جەنگی زیانبەخش بە ژینگە.

٤ ـ پەیماننامەی بۆن، ساڵی ١٩٧٩ دەربارەی پاراستنی ئاژەڵی کێویی و کۆچبەر.

٥ ـ ڕاگەیاندنی مافی ئابووری و پابەندێتی دەوڵەت، ساڵی ١٩٧٤ .

٦ ـ بڕیاری ئەنجومەنی گشتی «UN » ١٩٨٠ دەربارەی پاراستنی سروشتی خاک بۆ نەوەی ئێستا و داهاتوو.

٧ ـ بەیاننامەی جیهانی دەربارەی سروشت، ساڵی ١٩٨٢ .

٨ ـ بەیاننامەی ١٩٩٢ دەربارەی پاراستن و پێشخستنی ژینگە.

٩ ـ هەردوو پرۆتۆکۆڵی ساڵی ١٩٧٧ پاشبەندی ڕێکەوتننامەکانی ژنێف١٩٤٩ .

سەرجەم ئەو بەڵگەنامانە گرنگی ژینگە لە ژیانی مرۆڤایەتیدا دەستنیشاندەکەن، کە وێرانکردن و لەوتاندنی دەبێتە هۆی شێواندن و تێکدانی ژیانی ئاسایی مرۆڤ. چونکە بێ ژینگەیەکی ئارام و پێشکەوتوو مرۆڤ ناتوانێت گوزەرانبکات. سەرباری ئەوەی کە وێرانکردن و لەوتاندنی ژینگە لە زۆر جارا دەبێتە هۆی فەوتاندنی ڕاستەوخۆی مرۆڤ و ئاژەڵ و ڕووەک و دارودرەختیش، ئیتر بەئاسانی ژیان لەو دەوروبەرە پەیدانابێتەوە و ئاوەدانکردنەوەش زەحمەت و سەخت دەبێت.

کەواتە، دەتوانین بڵێین کە وێرانکردنی کوردستان چەند تاوانێکی لێکەوتۆتەوە. بۆیە مەترسی و ئەنجامی خراپی ئەنفالەکان گەلێک گەورەتر و قورسترە لەوەی بە ئاسانی وەربگیرێ و بە تێپەڕبوونی ڕۆژگار لەبیربکرێت. بەتایبەتی بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی پاشماوەی ترسناکی هەیە لەسەر مرۆڤ، وەکو دەرکەوت کە ئاسەواری بەردەوامی هەیە و خەڵکانێک تووشی نەخۆشی سەرەتان و ئیفلیجی بوونە و هەندێ مناڵ بە شێواوی لەدایکبوونە و هەندێ ئافرەتیش تووشی گرفتی مناڵ نەبوون بوونە، کە ئەمەیان دەچێتە خانەی جینۆسایدی بیۆلۆژییەوە و ئەنجامی زۆر ترسناکی هەیە بۆ وەچەی داهاتوو.

ئەنفالەکان، درێژەپێدانی سیاسەتی پێشووی ڕژێمی عێراق بوو، بەڵام بە فراوانتر و دڕندانەتر. لە سەرجەم هێرشەکاندا زیاتر مەبەستی سەرەکی ڕژێم ڕوونبووەوە کە فەوتاندنی مرۆڤی کورد «وەکو کۆمەڵ» فەوتاندنی کولتووری کورد و وێرانکردنی کوردستان بەتەواویی وەکو تاوانی جینۆساید پێکهاتەکانی دەرکەوت. بۆیە لێرەدا پێویستە هەڵوەستەیەک لەسەر تاوانی جینۆساید و خەسڵەتەکانی بکەین، چونکە ئەنفال قۆناغێک بوو لە پراکتیککردنی جینۆساید.

جینۆساید «Ginocied»

جینۆساید، تاوانێکی نەخشەبۆکێشراوە، بۆ ئەنجامدانی سیاسەتێکی دیاریکراو، کە ستروکتوری هاوبەش و باوی بوونی کۆمەڵە مرۆڤێک تەفروتونادەکات. زۆر جاریش کۆمەڵکوژی لە دژی خەبات لەپێناوی دیاریکردنی چارەنوسدا ڕوودەدات<٢٠>. جا هەر کۆمەڵکوژی بێت یا جێبەجێکردنی سیاستێک کە هەڕەشە لە بوونی ئەو کۆمەڵە مرۆڤە بکات، ئەگەر لە دژی خەبات لەپێناوی دیاریکردنی چارەنووسدا بێت یا هەر هۆیەکی تری هەبێت.

ڕووداوە مێژوییەکان دەریانخستووە کە هەتاکو ئێستا هەر دەوڵەت یا حکومەت ئەو سیاسەتەی ئەنجامداوە.

جینۆساید «Ginocied»، لە دوو ووشە پێکهاتووە:

١- وشەیەکی گریکی «Ginos»، واتە: ڕەگەز، بنەچە.

٢ - وشەیەکی لاتینی «Caeders»، واتە: کوشتن، فەوتاندن.

بە لێکدانی هەردوو وشەکە دەتوانین بڵێین جینۆساید«Ginocied» واتە: فەوتاندنی بنەچە‹٢١›.

وشەی جینۆساید، لە فەرهەنگی کوردیدا تازەیە. لە زمانی کوردیدا: قڕ، قڕان، قڕکردن و قڕتێخستن زۆر باو و زانراوە. دەتوانین بۆ جینۆسایدی گەلی کورد بنوسین«کوردقڕان»، بەڵام لەبەرئەوەی لە ڕووە زانستیەکەوە مانای جینۆساید فراوانتر و سەنگینترە، پێمان باشە هەر جینۆساید بەکاربێنین.

جینۆساید تاوانێکی ئاسایی نیە، بەڵکو تاوانێکی نێونەتەوەییە‹٢٢›. دەستووری دادگای نورنبێرگ «charte» کە لە ٣٠ بەند پێکهاتووە، لە بەندی شەشەمیدا تاوانی نێونەتەوەیی بەمجۆرە دیاریدەکات:

١- تاوان لەدژی ئاشتی «Grimes Contre La paix»:

بریتین لەم کارانە:

نەخشەکێشان، دابینکردنی کەرەسەی شەڕ و خۆئامادەکردن یا دەستپێکردنی شەڕ. یا هەر شەڕێک کە پەیماننامە، ڕێکەوتننامە و ڕاگەیاندنەکانی نێوان دەوڵەتان بشکێنێت، یا بەشداربوون لەو نەخشە و پلانانەی کە مەبەستی ئەنجامدانی ئەو کارانەن.

٢ - تاوان لەدژی مرۆڤایەتی «Grimes Contre L`Humanité»:

بریتین لەم کارانە:

کوشتن، کۆمەڵکوژی، ئازاردان، ڕاگواستن، دوورخستنەوە، کۆیلەکردن، تیرۆر و تۆقاندن، گرتن و چەوساندنەوە لەبەر هۆی سیاسی یا ئاینی یا ڕەگەز، جا بەشێوەی کۆمەڵ یا تاک بێت.

٣ - تاوانەکانی جەنگ «Grimes de Guerre»:

بریتین لەم کارانە:

شکاندنی یاساکانی جەنگ، تاوان لەدژی خەڵکانی مەدەنی «civil» لەکاتی شەڕدا، بەتایبەتی ئەو تاوانانەی لە ڕێکەوتننامە نێودەوڵەتییەکاندا دیاریکراون، وەکو: ڕێکەوتنەکانی لاهای ١٨٨٩ و ڕێکەوتننامەکانی ژنێف١٩٤٩ و هەردوو پرۆتۆکۆڵی پاشبەندی لە ساڵی ١٩٧٩

دا <٢٣>.

بەندی سێی هاوبەشی هەر چوار ڕێکەوتننامەی ژنێف ١٩٤٩ ، تایبەتکراوە بەو شەڕانەی کە خەسڵەتی نێودەوڵەتییان نیە، واتە: لایەنەکانی شەڕ هەر دەوڵەتان نین، بەڵکو دەوڵەتان لەلایەک و بزوتنەوەی چەکداری ڕزگاریخوازی لەلایەکی ترەوە لە چوارچێوەی ئەو دەوڵەتەدا کە شەڕی لەگەڵدایە.

ئەم بەندەش دانپێدانانی یاسای نێودەوڵەتانە بە بزوتنەوەی ئەو گەلانەی لە قۆناغی ڕزگاری نیشتمانیدان، کە ئەو بزوتنەوانە لایەنن «Subject» لە یاسای نێودەوڵەتاندا، بەتایبەتیش پرۆتۆکۆڵی یەکەمی ١٩٧٧ پاشبەندی ڕێکەوتننامەکانی ژنێف، یەکەم پەیماننامەی نێودەوڵەتییە کە بەو جۆرە حوکمدەدات دەربارەی کەسایەتی یاسایی نێونەتەوەیی بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلان لەپێناوی ئازادیدا<٢٤>.

بەندی یەکەمی پرۆتۆکۆڵەکە ئەوە دیاریدەکات کە لایەنە بەشدارەکانی لە هەموو حاڵەتێکدا ڕێز لە ناوەڕۆک و مەبەستی ئەو پرۆتۆکۆڵە دەگرن، بەتایبەتیش پاراستنی قوربانیانی شەڕی ئەو گەلانەی لەدژی کۆلۆنیالیزم و داگیرکەرانی بیانە و لەدژی ڕژێمە ڕەگەزپەرستەکانە، بەتایبەتیش لە قۆناغی بەدەستهێنان و دیاریکردنی چارەنووسدا<٢٥>.

جا پاراستنی خەڵکی سیڤیل «مەدەنی» و ڕێزگرتنی مافەکانیان، چ لە شەڕی نێوان دەوڵەتاندا یا لە شەڕی نێوان دەوڵەتێک و هەر هەرێمێکی چوارچێوەی ئەو دەوڵەتەدا بێت مەرجە، چونکە شەڕەکە لەپێناوی ئەو مافانەدایە کە کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی دانیپێداناوە و لە چوارچێوەی ڕێکەوتننامە و پەیمانی نێونەتەوەییدا جێگیرکراون، ئەگەر ئەو شەڕە لەلایەن دەوڵەتەکەشەوە وەکو جەنگی ئاشکرا ڕانەگەیەندرابێت، کە خەسڵەتێکی نێودەوڵەتی نیە، بەڵام کێشەکە پێوەندی بە یاسای نێودەوڵەتانەوە هەیە. پرۆتۆکۆڵی دووەمی ١٩٧٧ پاشبەندی ڕێکەوتننامەکانی ژنێفی ساڵی ١٩٤٩، تایبەتە بە پاراستنی قوربانیانی ئەو شەڕانەی کە نێودەوڵەتی نین.

بەندی یەکەمی پرۆتۆکۆڵەکە تەواوکەری بەندی سێی هاوبەشی هەر چوار ڕێکەوتننامەی ژنێفە، کە ئەو ناوچانە دەگرێتەوە لە چوارچێوەی دەوڵەتێکدا ئەگەر هێزێکی چەکدار لە سوپای دەوڵەتەکە جیابووبێتەوە یا کۆمەڵە و ڕێکخراوی چەکدار هەبن، کە ڕابەرایەتی دیاریان هەبێت و لە شەڕەکە بەرپرسیاربن<٢٦>.

بەندی «١٣»ی پرۆتۆکۆڵی دووەم خەڵکی سیڤیل «مەدەنی» لە هێرش و شەڕ و پەلاماردان دەپارێزێت. بەندی «١٤» برسیکردنی خەڵکی مەدەنی و وێرانکردنی سەرچاوەکانی ژیان بەگشتی قەدەغەدەکات. بەندی «١٥» جێگە و ڕێگەوبان و کەرەسەی پێویست بۆ ژیان لە شەڕ

و وێرانکردن دەپارێزێت. بەندی «١٦» وێرانکردنی شوێنە کولتوورییەکان و پاشماوەی مێژوویی و کەرەسەی هونەری و جێگە پیرۆزەکان دەپارێزێت. بەندی «١٧» بەزۆر ڕاگواستنی خەڵکی قەدەغەدەکات‹٢٧›.

بەندی «٢٥»ی پرۆتۆکۆڵی یەکەم ئەویش هێرش و پەلاماری سەر پاشماوەی مێژوویی و کاری هونەری و پەرستگاکان و شوێنە کولتوورییەکان قەدەغەدەکات و ڕێز لە ڕێکەوتننامەی لاهای ١٩٤٥ دەگرێت دەربارەی پاراستنی مەڵبەند و شوێنە کولتووری و مێژوییەکان‹٢٨›.

کەواتە، بەگوێرەی ڕێکەوتننامەکانی ژنێف و هەردوو پرۆتۆکۆڵی پاشبەندیان:

١- خەباتی هەر گەلێک ئەگەر لە چوارچێوەی دەوڵەتێکیشدا بێت، ڕەوایە.

٢- ئەو شەڕەی کە لە چوارچێوەی دەوڵەتەکەدا ئەنجامدەدرێت لەلایەن حکومەت لەلایەک و ئەو گەلەی کە خاکەکەی داگیرکراوە و ڕێز لە مافەکانی نەگیراوە، ئەگەرچی شەڕەکە خەسڵەتی نێودەوڵەتی نیە، بەڵام یاسای نێودەوڵەتان چارەسەری بۆ دابیندەکات.

٣- ئەگەر شەڕەکە لەلایەن دەوڵەتەکەشەوە بەڕەسمی ڕانەگەیاندرابێ، ئەوا هەر پابەندی یاسای نێودەوڵەتانە.

٤- هەر تاوانێک لە ناوچەکانی شەڕدا ئەنجامبدرێت لە جۆری ئەو تاوانانەی کە پێشتر باسمانکردن، ئەوا تاوانی نێونەتەوەیین و پابەندی یاسای نێودەوڵەتانە.

٥- دەوڵەت بەرپرسیارە لە سیاسەتی خۆی لە ناوچەکانی شەڕدا. ڕەفتاری دەوڵەت چۆنیەتی ڕێزگرتن یا پێشێلکردنی مافەکانی ئەو گەلە دەستنیشاندەکات.

٦-ئەو گەلەی کە لە چوارچێوەی دەوڵەتەکەدا، لە سەرجەم یا لە بەشێکیدابێت، لە شەڕەکانیدا، ئەگەر نوێنەرایەتی هەبێت، ئەوا هەڵگری کەسایەتی یاسایی نێونەتەوەییە، بەڵام جێبەجێکردنی پەیوەندە بە چارەسەرکردنی کێشەکەی و بەشداریکردنی لە پێوەندی نێوان دەوڵەتاندا.

بە تێڕوانین لەو شیکردنەوەی خستمانەڕوو، دەڵێین، سیاسەتی ڕژێمی عێراق لە ئاستی گەلی کورددا، پێشێلکردنێکی تەواوی یاسای نێودەوڵەتانە، بەتایبەتیش ئەو فۆرم و تێکستە دیارانەی لەشێوەی پەیمانی نێونەتەوەییدا جێگیرکراون و خەسڵەتی ئیمپیرەتیڤانەیان هەیە لە ڕێزگرتنی مافی مرۆڤدا. هەر بۆیەش چۆنیەتی تاوانەکانی ڕژێمی عێراق بە جینۆساید پێناسەدەکرێت.

بۆ ئەنجامدانی جینۆسایدیش مەرج نیە هەر لە سەردەمی شەڕدا ئەو سیاسەتە پیادەبکرێت. پەیماننامەی ساڵی ١٩٤٨دەربارەی بەربەندکردنی جینۆساید و سزاخستنە سەر تاوانکارانی، ڕوونیدەکاتەوە کە ئەم تاوانە، نەک هەر لە سەردەمی شەڕدا، بەڵکو لە سەردەمی

ئاشـتـیـشـدا ئەنجـامـدەدرێت، هـەروەکـو بەندی یەکـەمـی پەیمانـنـامـەی نـاوبراو دەڵێت، کـە پەیماننامەکە لە سەردەمی شەڕ و ئاشتیشدا حوکمی هەیە<٢٩>.

بەندی دووەمیش لە پـەیماننامـەی ١٩٤٨ مـەبەسـتـی سـەرەکی جینۆسـاید ڕوونـدەکاتەوە کە «ئەنجـامـدانی تاوانکارییـە بە مـەبەسـتی قڕکـردنی بەشـێک یا سـەرجـەمـی هـەر کـۆمـەڵێکی نەتەوەیی، ئەتنیکی، ڕەگـەزی یا ئاینی». جـائەو قـڕکـردنە یا فـەوتـاندنە، هـەر وەکـو لـە بەندی دووەمدا دیاریکراوە، بەهەر جۆرێک لەم شێوانەی خوارەوە ئەنجامدەدرێت:

١- کوشتنی ئەندامانی ئەو کۆمەڵە.

٢- زیانگەیاندن بە لەش و شێواندنی بیری ئەندامانی ئەو کۆمەڵە.

٣- بەئەنقـەست دانانی ئەو کۆمـەڵە لەژێر بارودۆخـێکی سـەخـتدا کە ببێتە هۆی فـەوتاندنی هەموو یا بەشێکی.

٤- تەگەرە خستنە بەر منداڵبوون لە نێو ئەو کۆمەڵەدا.

٥- بەزۆر ڕاگواستنی منداڵ لەو کۆمەڵەوە بۆ کۆمەڵێکی تر<٣٠>.

نەک هـەر ڕاسـتـەوخـۆ ئەنجـامـدانی جـینۆسـاید، سـزا دەخـاتە سـەر تاوانکارانی، بەڵکو وەکو بەندی «٣»ی پەیماننامەی ١٩٤٨ لە دژی جینۆساید دیاریکردوە، هـەر جـۆرێک لەم جۆرانە سزا دەیانگرێتەوە.

١-جینۆساید.

٢- پیلانگێڕان بە مەبەستی جینۆساید.

٣- هاندانی ڕاستەوخۆ و ئاشکرا بەمەبەستی جینۆساید.

٤- هـەوڵدان بۆ ئەنجامدانی جینۆساید.

٥- بەشداریکردن لە جینۆساید <٣١>.

تاوانی جینۆساید مـەرج نیە هـەر فەوتاندنی فیـزیکی«جەستەیی - بەدەنی» ئەو کۆمـەڵە مرۆڤە بێت کە لەدژی ئەنجامدەدرێت، بەڵکو جینۆساید چەند جۆرێکە:

یەکەم: جینۆسایدی فیزیکی «جەستەیی - بەدەنی» «Genocide Physique»

کوشـتن یا فـەوتاندنی ئەندامـانی هـەر کۆمـەڵە مـرۆڤێک چ ڕاسـتـەوخـۆ یا ناڕاسـتـەوخـۆ، بە گـوللەبارانکردن، زیندەبەچاڵکردن، سـەرنگوونکردن، ئیـعـدامکردن، بەکـارهێنانی چەکی کۆمەڵکوژ، وەکو ژەهر یا کیمیاویی و بایۆلۆژی.

دووەم: جینۆسایدی بیۆلۆژی «Genocide Biologique»:

ڕێگەگـرتن لە پێـشکەوتن، لەدایکبـوون و زیادبوونی هەر کـۆمـەڵە مـرۆڤـێک<٣٢>. وەکـو بەکارهێنانی ئامـراز و داوودەرمـانی منـاڵ نـەبوون و پەکخـستـنی ئەندامـانی زاووزێ، دابڕینی

پیاوان و ژنان لە یەکتر بۆ ماوەیەکی زۆر و دابڕینی منداڵان لە دایکان و باوکانیان.

سێیەم: جینۆسایدی کولتووری «Genocide Culturel»:

قەدەغەکردنی زمان و شێواندنی مێژوو و ڕابردووی هەر کۆمەڵە مرۆڤێک. ئەم جۆرەی جینۆساید لە پەیماننامەی ١٩٤٨ دا دیارینەکراوە، بەڵام زانایان بیروباوەڕیان وایە کە هەر کۆمەڵە مرۆڤێک بەبێ بوونی کولتورەکەی، بوونی نامێنێت‹٣٣›. وێرانکردنی ژینگە، جێگە و ڕێگە، شوێنەوارەکان، دێهات و خانووبەرە، جگە لەوەی دەبێتە هۆی فەوتاندنی ئەو کولتوورە میللیەی کە هەبووە.

چوارەم: جینۆسایدی ئابووری «Genocide Economique»:

ئەم جۆرەی جینۆساید زۆر بە کەمی باسکراوە، بەڵام ئێمە باوەڕمان وایە کە برسیکردن و وێرانکردنی سەرچاوەکانی ژیانی هەر کۆمەڵە مرۆڤێک، دەبێتە هۆی فەوتاندنی. جا چ داسەپاندنی گەمارۆی ئابووری، یا ڕێگەگرتن لە بەرهەمهێنان و خۆراک، ئەنجامی ترسناکیان هەیە بۆ پاشەڕۆژی ئەو کۆمەڵە مرۆڤە. چ بە زیادبوونی نەخۆشی و زیادبوونی ڕێژەی مردن یا ناچاربوون بە کۆچ و ڕەوکردن، کە لە ئەنجامدا ئەو کولتوور و پێوەندییە خێزانی و کۆمەڵایەتیەی جاران نامێنێ و ڕەنگە ڕەوکردنەکە وابێت لە کۆمەڵگەیەکی تردا بە تێپەڕبوونی ڕۆژگار ڕابردووی خۆیان لەدەستبدەن و بەتەواویی لە مێژوو و کولتووری خۆیان دابڕێن و لە کۆمەڵگاکەی تردا لە ڕووی بیر و هۆشی ڕابردووەوە دەتوێنەوە.

بەندی «٥٥»ی پرۆتۆکۆڵی یەکەمی ١٩٧٧ پاشبەندی ڕێکەوتننامەی ژنێف ژینگە دەپارێزێ و لەدژی وێرانکردن و وێرانکردنی ژینگەیە، چونکە مـــرۆڤ بەبێ ژینگەیەکی لەبار و ئارام ناتوانێت بژێت. وێرانکردنی ژینگە سەرچاوە ئابووری و گرنگەکانی ژیان دەگرێتەوە و مرۆڤ دەربەدەردەکات.

ئەنجامدانی هەر جۆرێک لەم جۆرانەی جینۆساید، واتە فەوتاندنی کۆمەڵێک لە مرۆڤایەتی، بۆیە جینۆساید وەکو تاوانێکی دڕندانە و ترسناک لەدژی مرۆڤایەتی لە یاسای نێودەوڵەتاندا دیارە، هەر ئەو مەترسییەش بووە هۆی ئەوەی کە تاوانباران چ ڕاستەوخۆ ئەنجامدەربن، یا بەشـــداربن، یا پلاندانەربن، یا هاوکـــاربن، ئەوا بە تاوانکاری جـــینۆســـاید دەناســـرێن و تێپەڕبوونی ڕۆژگاریش، نابێتە هۆی لێخۆشبوونی و دەربازبوونیان لە سزا و بەرپرسیارێتی، چونکە جـــینۆســـاید جـــیاوازە لە تاوانی دیکە و وەکـــو تاوانێکی نێـــونەتەوەیی هیچ کـــاتێک لێخۆشبوونی لەسەر نیە.

لێرەدا، دەبینین، عێراق جگە لەوەی ڕاستەوخۆ بەرپرسیارە لە تاوانەکانی دەرهەق بە گەلی کورد، بە کۆمەڵێک ڕێکەوتننامە و بەڵگەنامە و بە کرداریش بەشدارە لەگەڵ دەوڵەتانی تری

داگیرکەری کوردستاندا بۆ لێدان و سەرکوتکردنی بزوتنەوەی کورد، لە پێناوی ئەو مەبەستەشدا خەڵکی کوردستانیش بە خاوەنی ئەو بزوتنەوەیە دەزانن، بۆیە تاوانەکانیان کورد دەگرێتەوە وەکو «میللەت».

کێشای تاوانی نێونەتەوەیی. جا چ جینۆساید، یا تاوانەکانی جەنگ یا تاوانەکانی تری دژی مرۆڤایەتی لەم ساڵانەی دواییدا گرنگییەکی زۆری لە پێوەندی نێوان دەوڵەتان و لە یاسای نێودەوڵەتاندا پەیداکرد. چارەسەریش بۆ ئەو کێشەیە، مەسەلەی دەستێوەردانی کاروباری ناوخۆی ئەو وڵاتە دێنێتە پێش و دەیسەپێنێت.

دەستێوەردان

دەستێوەردانی کاروباری ناوخۆی ووڵاتان، بەشێوەیەکی گشتی قەدەغەکراوە، بەڵام لە هەندێ حاڵەتی تایبەتیدا، پێویستی دەستێوەردان خۆیدەسەپێنێت، یەکێک لەو حاڵەتانە، داکۆکیکردنە لە مرۆڤایەتی، بەتایبەتی لەکاتێکدا کە دەوڵەتێک کەمایەتیەکانی ناوخۆی وڵاتەکەی دەچەوسێنێتەوە و ژیان و ئازادی و ماڵ و ماڵیاتیان دەکەوێتە بەر هەڕەشە و مەترسی بەتایبەتیش مەترسی لەسەر بوونیان، دەستێوەردان بۆ ڕێزگرتنی ژیان و ئازادییەکانی مرۆڤ سەر بە هەر نەتەوە و گروپ و ڕەگەز و ئاینێک بێت<٣٤>. لەم حاڵەتەدا دەستێوەردانی وڵاتانی تر لە کاروباری ئەو وڵاتە بۆ ئەو مەبەستە، بەجێگەیاندنی ئەرکێکە دەربارەی داکۆکی لە مرۆڤایەتی.

دەستوری «UN» لە بەندەکانی «١٦-١٤»دا بڕیاردەدات کە ئەنجومەنی گشتی یا ئەنجومەنی ئاسایشی «UN» دەتوانێت دەستبەکاربێت بۆ هەر کارێکی پێویست بۆ چارەسەرکردن و بەلاداخستنی هەر کێشەیەک کە زیان بە خۆشگوزەرانی گشتی و پێوەندی نێوان میللەتان دەگەیەنێت.

بەندی یەکەمی دەستوری «UN» ئامانجەکانی ئەو ڕێکخراوە وا دیاریدەکات کە بۆ پاراستنی ئاشتی و ئاسایشی نێوان دەوڵەتان دەستەی «UN» بڕیاری هاوبەش و یەکلاکەرەوە دەدات، بۆ بەرگرتن و نەهێشتنی ئەو هۆکار و کردەوانەی کە هەڕەشە لە ئاشتی دەکەن، بەتایبەتیش هاوکاری نێوان دەوڵەتان بۆ چارەسەرکردنی ئەو کێشە نێودەوڵەتیانەی کە خەسڵەتی ئابووری، کۆمەلایەتی، کولتووری و مرۆڤایەتیان هەیە بۆ جێگیرکردن و چەسپاندنی ڕێزی مافەکانی مرۆڤ و ئازادییە سەرەکییەکانی، بەبێ جیاوازی ڕەگەز یا زمان یا ئاین و بەبێ جیاوازی لەنێوان پیاو و ئافرەتدا.

بەندی «٤٣»ی دەستوری «UN» ئەوە دیاریدەکات کە سەرجەم ئەندامانی «UN» پەیمانی ئەوە

دەدەن کە بەشداربن لە پاراستنی ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتیدا، بۆ ئەو مەبەستەیش بەگوێرەی ڕێکەوتن هەر هێزێکی چەکدار و هەر یارمەتی و ڕێخۆشکردنێک پێویستبکات دەیخەنەکار.

دیارە کێشەی تاوانکاری و تاوان لەدژی مرۆڤایەتی، لەو کێشە ترسناک و دیارانەن کە پەیوەندییان بە سەرجەم کۆمەڵی مرۆڤایەتییەوە هەیە، هەر گەلێک، یا هەر گروپە مرۆڤێک لە هەر جێگەیەکی جیهاندا بێت، بەبێ جیاوازیی، مەترسی لەسەر ژیان و بوونیان هەڕەشە و مەترسیە لە مرۆڤایەتی، هەر تاوانێک بوونیان بخاتە مەترسیەوە، ئەوە تاوانە لە دژی ئاشتی و ئاسایشی نێونەتەوەیی.

کەواتە، هیچ حکومەتێک بۆی نیە بیانووی ئەوە بێنێتەوە کە ئەو کارانەی لە چوارچێوەی دەوڵەتەکەیدا ئەنجامدراون وەکو کاروباری ناوخۆ پێوەندن بە دەستوور و یاساکانی ناوخۆی وولاتەکەوە، بەتایبەتیش ئەگەر کێشە لە مەسەلەی مافی مرۆڤدا هاتەکایەوە. ئەگەرچی یاسای ناوخۆی دەوڵەت لەپێش یاسای نێودەوڵەتانەوە پەیدابووە، چونکە سەرەتا دەوڵەت هەبووە و قانون و دەستووری ناوخۆی هەبووە، ئەوسا پێوەندی نێودەوڵەتان دروستبووە،بەڵام ئەمە پاساوی ئەوە ناداتەوە کە لەم سەردەمی پێشکەوتنی شارستانییەتەدا هەموو ڕەفتارێکی دەزگاکانی ناوخۆی دەوڵەت وەکو کاری یاسایی و ڕەوای ناوخۆ سەیربکرێن، بەڵکو پێویستە، ڕەوایی ئەو کارانە لە تێکست و بنەما و پرنسیپە دیارەکانی یاسای نێودەوڵەتانەوە دیاریبکرێت، کە زۆرجار ڕژێمێکی دیکتاتۆر ئابڵووقەیەکی تەواو دەخاتە سەر سەرجەم ئەو سیاسەتەی کە لە ناوخۆی وڵاتەکەیدا پیادەیدەکات. بۆیە زۆر گرنگ و پێویستە چ یاساکانی ناوخۆی وڵاتان، چ سیاسەتی ناوخۆ لە مەسەلەی ڕێزگرتنی ماف و ئازادییەکانی مرۆڤدا لەژێر چاودێرییەکی بەردەوامی کۆمەڵگەی جیهانی و لایەنە بەرپرسەکاندا بن، تاکو ڕێگە لەو تاوانە بگیرێت کە مەترسی لەسەر ژیان و کامەرانی مرۆڤایەتی دروستدەکەن، جا ئەو تاوانانە هەرجۆرێک بن، دەبینین زۆر جار کێشەی ئابووری تاوانی گەورەی لێدەبێتەوە. کاتێک حکومەتێک گەمارۆی ئابووری دەخاتە سەر هەرێمێکی چوارچێوەی دەوڵەتەکەی خۆی، بۆ برسیکردن و دیلککردنی دانیشتوانی ئەو هەرێمە، ئەوە هەمان حکومەت، زۆر بەئاسانی نەخشەدەکێشێت بۆ فەوتاندن و پەڕەوازەکردنی دانیشتوانی هەمان هەرێم. ئەمەش کارەساتێکی گەورە بۆ کۆمەڵە مرۆڤێک دروستدەکات کە ژیانیان لە هەرەس و داتەپیندا دەبێت و مردنێکی لەسەرخۆ دەیانگرێتەوە. یا تاوانی ڕژێمێک بۆ فەوتاندنی تایبەتمەندیی نەتەوەیی و سیما دیارەکانی ژیانی هەر کۆمەڵە مرۆڤێک، کە دەکرێ بەشێوەی فەوتاندنی فیزیکی، یا کولتووری، یا بیۆلۆژی یا ئابووری ئەنجامبدرێت. ئەم تاوانانەش کە بە جینۆساید لە یاسای

نێودەوڵەتاندا دیاریکراوە، هیچ بیانوویەک ناهێڵنەوە تا دەستنەخرێتە کاروباری ناوخۆی ئەو دەوڵەتەوە، یەکەم: بۆ ڕاگرتنی تاوانەکە، دووەم: بۆ سزادانی تاوانباران، سێیەمیش: بۆ نەهێشتنی کەرەسەکانی تاوانەکە، وەکو فەوتاندنی چەک و دام و دەزگای مەترسیدار کە هەڕەشە لە ژیان و بوونی مرۆڤ دەکەن.

دەوڵەتانی دونیا پێویستە کە پابەندێتی نێونەتەوەیی لە ڕێزگرتنی بنەما ئیمپریەتیڤەکانی یاسای نێودەوڵەتاندا بکەنە سەرچاوە بۆ جێبەجێکردنی ئەو ئەرکانەی کە دەکەوێتە ئەستۆیان لە ڕێزگرتنی مافی مرۆڤدا. پێشێلکردنی مافی مرۆڤ وەکو مەسەلەیەکی ناوخۆ سەیری ناکرێت، بەتایبەتیش تاوانی نێونەتەوەیی، جا چ جینۆساید بێت یا تاوانەکانی دیکە. زنجیرە هێرش و پەلاماری ئەنفالەکانیش وەکو دەرکەوت پێشتر نەخشەی بۆ کێشرابوو، وەکو قۆناغێکی سەخت لە سیاسەتی جینۆساید تەواوی خەسڵەتەکانی تاوانی نێونەتەوەییان پێوەیە.

سەرچاوە و پەراوێز

‹١› کۆبوونەوەکانی عەلی حەسەن مەجید. وەرگێڕانی لە ئینگلیزیەوە: مارف عومەر گوڵ/ بێوار. ڕوتردام. ژمارە ١٨/ ١٩٨٨

بڕوانە کتێبی «Genocide in Iraq». لەلایەن مێدڵ ئیست ووچ چاپکراوە ١٩٩٣ ل٣٤٧ .

‹٢› الاباده الجماعیه فی العراق. حملة الانفال ضد الاکراد. تقریر ایست ووتش ١٩٩٣ .

‹٣› الوقائع العراقیة. بغداد. العدد٣١٥٨ فی ١٣,٧,١٩٨٧».

‹٤› الملحقان «البروتوکولات» الاضافیان الی اتفاقیات جنیف فی ١٢ / اب /١٩٤٩ . اللجنة الدولیة للصلیب الاحمر. الطبعة الثانیة. جنیف ١٩٨٢ ص٤٣ .

‹٥› قرار حزب البعث العربی الاشتراکی. قیادة شعبة زاخۆ. العدد س/ش/ ٦٦٤ التاریخ ١٤,٦,١٩٨٧

‹٦› گۆڤاری هەڵوێست. ژمارە ٣ لەندەن ١٩٨٧ ل١٥٨ .

‹٧› بەڵگەنامەی «UN» ئەنجومەنی ئابوری و کۆمەڵایەتی ٤٥/٤/١٩٩٣ . «E/CN» ل٨٠ «د ەقی ڕووسی».

‹٨› بەڵگەنامەی «UN» ٤/١٩٩٢/٣١ . «JE/CN» ل٧٢ (دەقی ڕووسی).

‹٩› بەڵگەنامەی «UN» ئەنجومەنی ئابوری و کۆمەڵایەتی٤٥ /٣/١٩٩٣ . «E/CN» ل٨٠ «دەقی ڕووسی».

‹١٠› بەڵگەنامەی «UN» ئەنجومەنی ئابوری و کۆمەڵایەتی ٤/١٩٩٣/٤٥ . «E/CN» ل ٨٤ «دەقی ڕووسی».

‹١١› بەڵگەنامەی «UN» ئەنجومەنی ئابوری و كۆمەڵایەتی ٤٥/١٩٩٣/٤ . «E/CN» ل٨٨ «دەقی ڕووسی».

‹١٢› محمد صالح توفیق: دیدارێك لەگەڵ پیرەمێردێكی دەربازبوو لە دۆزەخی ئەنفالی بەدناو، گۆڤاری بیری نوێ، ژمارە١٧ حوزەیرانی ١٩٩٢ ل١٧٧-١٧٤ .

‹١٣› هەمان سەرچاوە: ل١٨٣ .

‹١٤› عەبدوڵڵا كەریم مەحموود: چارەنووسێكی نادیار، چەند دیمەنێك لە ئەنفالەكانەوە، بڵاوكراوەی كۆمیتەی بەرگری لە مافی قوربانیانی ئەنفالەكان، ١٩٩٣ ص١٩-١٥ .

‹١٥› الدكتور نعیم الیافی: مجازر الارمن و موقف الرای العام العربی منها، الطبعة الاولی، اللاذقیة، ١٩٩٢ ص٣١ .

‹١٦› هەمان سەرچاوە: ل٤٤ .

‹١٧› د. كەمال مەزهەر ئەحمەد: كوردستان لە ساڵەكانی شەڕی یەكەمی جیهانیدا، چاپخانەی كۆڕی زانیاری كورد، بەغدا ١٩٧٠ ل١٤٠ .

‹ ١٨› جمال زەنگەنە: كردستان العراق ـ تلوث ام تخریب بیئی مقصود / جریدة الشرق الاوسط، العدد ٥٥٧٥ فی ٤,٣,١٩٩٤ .

‹١٩› یاسای نێودەوڵەتان، كۆمەڵێك زانا، بە سەرپەرشتی: گ.ی. تونكین، مۆسكۆ ١٩٩٤ ل ٥٢ «بە زمانی ڕووسی».

‹٢٠› لیو كوبر: مفهوم جریمة ابادة الاجناس و امكان تطبیقه علی المذابح التی اقترفتها تركیا ضد الارمن فی السنتین «١٩١٥ ـ ١٩١٦»، بڕوانە: جریمة الصمت ـ جریمة ابادة الجنس الارمنی، تالیف: نخبة من الباحثین و العلماء، ترجمة: المهنسة هوری عزرایان، الطبعة الاولی، اللاذقیة ١٩٩٥ ص٢٣٤-٢٢٣ .

‹٢١› كورتەی فەرهەنگی سیاسی، كۆمەڵێك زانا، مۆسكۆ چاپی شەشەم ١٩٨٩ ل١١٠ «بە زمانی ڕووسی».

‹٢٢› بۆ زیاتر ئاشنابوون بە جینۆساید و فاكتەكانی لە كوردستان، بڕوانە كتێبی تایبەتیمان بەناوی: جینۆسایدی گەلی كورد لەبەر ڕۆشنایی یاسای تازەی نێودەوڵەتاندا، ئەمستەردام ١٩٩٧ .

‹٢٣› الدكتور احسان هندی: مبادیء القانون الدولی العام فی السلم و الحرب، الطبعة الاولی، دمشق ١٩٤٨ ص٣٠٩ .

‹٢٤› د. عصام العسلی: الشریعة الدولیء، دمشق ١٩٩٢ ص٦١ .

‹٢٥› الملحقان «البروتوكولات» الاضافیان الی اتفاقیات جنیف فی ١٢ / اب / ١٩٤٩ . اللجنة الدولیة للصلیب الاحمر، الطبعة الثانیة، جنیف ١٩٨٢ ص١١ .

‹٢٦› هەمان سەرچاوە: ل٩٥ .

‹٢٧› ه. س: ل١٠٢-١٠١ .

‹٢٨› ه. س: ل٣٤ .

‹٢٩› ئەندریوخین م. ن: جینۆساید ـ دڕندانەترین تاوان لەدژی مرۆڤایەتی. مۆسکۆ ١٩٦١ ل١١ «بە زمانی ڕووسی».

‹٣٠› و ‹٣١› یاسای نێودەوڵەتان لە بەڵگەنامەکاندا. دەقی پەیماننامەی ١٩٤٨ دەربارەی قەدەغەکردنی جینۆساید. مۆسکۆ ١٩٨٢ ل٣٣٢ «بە زمانی فارسی».

‹٣٢› ئەندریوخین م. ن: جینۆساید ـ دڕندانەترین تاوان لەدژی مرۆڤایەتی. مۆسکۆ ١٩٦١ ل٨ «بە زمانی ڕووسی».

‹٣٣› د. نوری طالبانی: جریمة الابادة / مجلة القضاء. بغداد العدد ٣ / ١٩٧٠ ص٧ .

‹٣٤› دکتور علی صادق ابو هیف: القانون الدولی العام. الطبعة الثانیة عشرة. الاسکندریة ١٩٧٥ ص ٢١٤ .

* کە دەڵێین کەمینە یا کەمینەی نەتەوەیی مەرج نیە ئەوە گەل یا نەتەوە بێت، لە یاسای نێودەوڵەتاندا، ئەو گەلانەی کە لە چوارچێوەی دەوڵەتێکدا دەژین. میللەتێک یا گەلێکی تر دەسەلاتدارێتی، ئەوا گەلانی تری ناوخۆ کە خاوەنی دەسەلات نین، هەر بە کەمینە باسدەکرێن، دیارە ئەمەش بەرژەوەندی و سیاسەتی دەوڵەتانی دونیا دەوری بینیوە لەو پێناسەیەدا، ئەگەر نا زۆرجار گەلێک خاوەن دەسەلاتە لە ولاتێکدا بەژمارە کەمترە لە گەلانی ناوخۆ کە دەسەلاتیان بەدەستەوە نیە.